

This is an electronic reprint of the original article. This reprint may differ from the original in pagination and typographic detail.

Kungen eller adeln?

Ilmakunnas, Johanna; Karonen, Petri; Vainio-Korhonen, Kirsi

Published in:
Adelns historia i Finland

Published: 01/01/2023

Document Version
Final published version

Document License
Publisher rights policy

[Link to publication](#)

Please cite the original version:

Ilmakunnas, J., Karonen, P., & Vainio-Korhonen, K. (2023). Kungen eller adeln? In J. Haikari, M. Hakanen, A. Lahtinen, & A. Snellman (Eds.), *Adelns historia i Finland* (pp. 199-204). (Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland; No. 872). Svenska litteratursällskapet i Finland. <https://urn.fi/URN:NBN:fi-fe202402167464>

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

KUNGEN ELLER ADELN?

Politiskt och nationellt kan 1700-talet delas in i enväldets tid, frihetstiden och den upplysta despotins tid. Under det långa 1700-talet var Finland skådeplats för kriget mellan Sverige och Ryssland åren 1700–1721, 1741–1743, 1788–1790 och 1808–1809. Seklet var också en tid av upplysningsidéer, revolutioner, vetenskap, konst och en mer global ekonomi. Periodiseringar är alltid formulerade i efterhand och 1700-talet framstår som kort eller långt beroende på vilket perspektiv man anlägger. Ur adelsståndets perspektiv var perioden från århundradets början fram till stora nordiska krigets slut enväldets, aristokratins och Stormaktssveriges tid, medan seklet på goda grunder kan anses sluta med rikets splittring 1808–1809. Bakom de snabbare förändringarna pågick hela tiden långsamma och mer långsiktiga förändringar. Av dessa påverkades adeln framför allt av den utveckling mot ståndssamhällets sönderfall som inleddes på 1700-talet.

Liksom under tidigare sekel är det på 1700-talet svårt att dela upp adeln i ”svenskar” och ”finnar”.¹ I fråga om adeln bör dessa benämningar verkligen omges med upprepade citationstecken. Företrädarna för denna grupp såg sig nämligen endast undantagsvis som något annat än representanter för sitt stånd och sin familj. Alla kungens påbud gavs under denna epok också i regel bara till ”Sveriges adel” utan närmare geografiska definitioner.² Det försvårar möjligheten att dra säkra slutsatser, men med dessa anmärkningar och förbehåll i minnet ska vi i det följande fördjupa oss i situationen för Finlandsfödda adliga som verkade i den östra riksdelen men också på andra håll i riket samt för adliga som var födda utanför Finland men till betydande del levde och verkade öster om Bottniska viken.

Inte ens en av hundra invånare i 1700-talets Finland var adlig, och adelns relativa andel av befolkningen sjönk stadigt. I mitten av århundradet omfattade ståndet 785 män och 1 508 kvinnor, ungefär en halv procent av befolkningen. År 1800 var antalet adelsmän 1 195 och adels-

kvinnor 1 339 (0,3 procent av befolkningen). Vid stora nordiska krigets slut fanns det omkring hundra adelssläkter i Finland och under de följande nittio åren adlades ett hundratal nya släkter.³ I Sverige hörde enligt 1751 års folkräkning 9 208 personer till adeln och tjugo år senare 9 700 personer. Adelns andel av rikets befolkning var ungefär en halv procent och ståndspersonernas ungefär två procent.⁴ I internationell jämförelse stod antalet adliga i hela det svenska riket för en anmärkningsvärt liten relativ andel.

Adelsståndet växte huvudsakligen genom nyadling men förnyades inte demografiskt i samma takt som gamla släkter utslocknande. Adelsläkter dog i genomsnitt ut omkring 50–90 år efter att de adlats. Åren 1701–1800 dog 785 adelssläkter ut i Sverige och Finland. I slutet av 1600-talet och början av 1700-talet fick de hundratals nya adelssläkterna ståndet att hålla ännu hårdare fast vid de privilegier som det hade uppnått. På grund av rädsla för att makten skulle kringskäras och privilegierna ifrågasättas genomdrev adeln en lagändring som begränsade regentens möjlighet att adla nya släkter, och ett introduktionsförbud för Riddarhuset utfärdades 1762. Riddarhuset vägrade skriva in nya ätter som medlemmar innan de gamla ätternas antal sjunkit till 800. Det hindrade den sociala klättringen för icke-adliga ståndspersoner; år 1762 hade Sverige omkring 1 250 adelssläkter av vilka färre än 1 100 hade introducerats. Minskningen av antalet medlemmar till 800 skulle alltså ha tagit lång tid. Eftersom det var introduktionen på Riddarhuset som gav en adelsätt rätten att skicka släktens representant till riksdagen för att där delta i det politiska beslutsfattandet, saknade de icke-introducerade släkterna helt politiskt inflytande trots att de i övrigt förfogade över alla adelsprivilegier.⁵

Adelsståndets beslutsfattande i riksdagen var allt annat än effektivt. De andra ständerna hade ofta redan behandlat de aktuella frågorna när Ridderskapet och adeln inledde sin diskussion. Ändå framstod introduktionsförbudet i de icke-adliga ständernas ögon som ett värnande av de uppnådda privilegierna, och detta upplevda missförhållande förtegs ingalunda i samtida publikationer. Gustav III avskaffade senare förbudet, men eftersom inflytandet för både riksdagen i stort och adelsståndet i synnerhet samtidigt förvittrade torde förändringens betydelse i huvudsak ha varit symbolisk.⁶

Strax efter statskuppen 1772 avskaffade Gustav III introduktionsförbudet och belönade den starka kungamaktens anhängare genom att adla flera personer och bevilja friherre- och grevetitlar.⁷ Adelsståndets

uppgång under 1700-talets sista decennier garanterade emellertid inte längre adeln några möjligheter till politiskt inflytande – sådant satte den enväldige kungen stopp för. När maktens fokus skiftade från riksdagen och riksrådet till regenten fick den utvalda skara som tillhörde kungens närmaste krets och hovadeln stora möjligheter till politiskt och kulturellt inflytande.

ANTAL ADLADE SLÄKTER I DET SVENSKA RIKET PÅ 1700-TALET

Tidsperiod	Adlade släkter	Årsgenomsnitt
1700–1719	433	22
1720–1769	373	7
1770–1789	163	8
1790–1809	72	4

Adelsståndets strävan efter att hindra eller i varje fall försvåra nyadling förhindrade effektivt icke-adligas sociala avancemang. Läget var på många sätt besvärligt även för adeln själv. Mellan adeln och prästerskapet uppstod nämligen på 1700-talet en grupp av icke-adliga ståndspersoner som sedermera kom att utgöra basen för de bildade klasserna och medelklassen. Det var en heterogen grupp som innefattade ämbetsmän inom den centrala och lokala förvaltningen, brukspatroner och andra näringsidkare utanför ständerna, utövare av fria yrken samt universitets- och skolfolk. Denna socialt och ekonomiskt brokiga skara var redan i mitten av århundradet större än adeln och prästerskapet tillsammans.⁸ Adels och de icke-adliga ståndspersonernas livsstil, värderingar och identitet var likartade, och särskilt lokalt var adels och de icke-adliga ståndspersonernas liv och leverne snart sagt identiska. Allt detta bidrog till att påskynda ståndssamhällets sönderfall, vilket försvagade adels ställning i Sverige och senare i det från riket åtskilda finska storfurstendömet.

Den finska adels värld genomgick på 1700-talet samma andliga omvälvning som den övriga samtiden. Under seklets första del blomstrade i adliga kretsar fortfarande den pietism som härstammade från stora nordiska kriget. Pietismen hade börjat som en väckelserörelse bland karolinerofficerare som hamnat i krigsfångenskap i Ryssland och kännetecknades av ett individuellt trosliv och sökandet efter botgöring. Under seklets senare del var pietismens överdrivna allvarsamhet dock inte längre moderiktig eller passande för adeln, även om tron på en vis och

allsmäktig Gud, en av Gud instiftad samhällsordning och den kristnas liv efter döden var en självklarhet för de flesta även inom det högsta ståndet. Talande för världsbilden vid seklets slut var Gustaf Mauritz Armfelts oro för att hans döttrar, som uppfostrats till den stora världens seder och bruk, rentav skulle få sitt uppförande fördärvat av den lutherska konfirmeringsundervisningen.⁹ Utöver Bibeln och psalmboken läste adeln i allt större omfattning romaner, dramer, poesi, operalibretton, reseberättelser, historia och upplysningsfilosofiska verk. I synnerhet unga adelsmän tjusades av upplysningens orubbliga tro på förnuftet, vetenskapen och framåtskridandet med dess betoning av optimism och upptäckarglädje. Människosläktet skulle utvecklas mot det bättre på vetenskaplig, konstnärlig och samhällelig väg.¹⁰

Efter enväldets sammanbrott övergick Sverige åren 1719–1723 till ett ständervälde. Regeringsformerna från 1719 och 1729 försvagade regentens makt avsevärt och höjde ställningen för de fyra ständernas företrädare. Frihetstiden – ständernas frihet från kungens envælde – varade i ungefär ett halvsekel innan ståndsriksdagens betydelse efter Gustav III:s statskupp 1772 sjönk till alla tiders bottennotering. Förenings- och säkerhetsakten från 1789 gav å ena sidan regenten nästan enväldiga befogenheter i många politiska frågor, men stärkte å andra sidan de icke-adliga ständernas och särskilt böndernas ställning. Dessa förändringar märktes tydligt i adelns politiska, ekonomiska och sociala ställning generellt och särskilt i enskilda släkters och även individers liv.¹¹

Adelns indelning i tre klasser (grevar och friherrar; riksrådens ättlingar; svenneklassen) i 1626 års riddarhusordning hade varit en symboliskt viktig värdehierarki även om indelningens betydelse i det politiska livet i praktiken länge varit liten. Adeln röstade visserligen vid behov klassvis i riksdagen men försökte in i det sista undvika omröstningar. I 1723 års riksdagsordning upphävdes klassindelningen men Gustav III, som även i övrigt tjusades av stormaktstidens tillvägagångssätt, återinförde den 1778. Betydelsen av beslutet förblev emellertid kosmetisk eftersom regenten inte sammankallade ständerna särskilt ofta, och efter 1789 hölls endast två riksdagar under Sveriges och Finlands gemensamma historia. Den finska adelns starka stöd var omistligt för Gustav III i hans försök att öka sin egen makt, och dess betydelse vid statskuppen 1772 var mycket stort. Även senare upphöjdes flera adliga från relativt anspråkslösa förhållanden till Gustav III:s närmaste krets och blev hans förtrogna män.

Om stormaktstiden hade varit de stora krigens tid så blev inte heller tiden efter freden i Nystad (1721) förskonad från krig. Precis tjugo år

efter att vapnen tystnat inledde Sverige ett revanschkrig mot Ryssland som i enlighet med tidens partilinje har fått namnet hattarnas ryska krig (1741–1743). Kriget gick uselt och Finland ockuperades återigen, men den här gången förlorade man bara området öster om Kymmene älv vid freden i Åbo. Det stormaktskrig som i Europa kallas sjuårskriget (1756–1763) är hos oss känt som pommerska kriget (1757–1762). Det medförde emellertid ingen ära eller ryktbarhet för den svenske kungens undersåtar, utan snarare en allvarlig ekonomisk kris och inrikespolitiska problem. Gustav III behövde sitt eget krig för att råda bot på sin falnande popularitet hos folket. Anfallskriget mot Ryssland (1788–1790) bröt mot regeringsformen och var därmed olagligt, men trots de svåra förlusterna och den för regenten och adeln riskfyllda Liikala-noten och Anjalaförbundet medförde kriget också ett slags återupprättelse för Sveriges svårt vanärade armé. Finska kriget (1808–1809), som satte punkt för Sveriges och Finlands 600-åriga samexistens, innehöll både hjältemodiga och skamliga episoder, men genom Johan Ludvig Runebergs och Zacharias Topelius flera decennier senare författade verk blev kriget någonting positivt i den finska historieuppfattningen både historiekulturellt och i hur historien utnyttjades för politiska ändamål.¹²

På 1700-talet uppstod sällan problem mellan adeln och deras underlydande. De största problemen förekom i områden där den stora reduktionen inte hade genomförts. I Finland fanns bara två sådana ej återkallade stora förlänningar, nämligen Elimä och Jockis. På båda orterna förekom oroligheter långt in på 1700-talets senare del. Även konflikter mellan adliga och frälsebönder rörande dagsverken och arvsköp drevs till sin spets efter Gustav III:s maktillträde. Den allmänna bilden var ändå, liksom på 1600-talet, att adeln försökte stå på god fot med sina underlydande. Allmogesamfundens formella klagomålskanaler fungerade nämligen effektivt och även folk i glesbygden kunde och vågade nyttja dem. Ett undantag från denna generella bild utgjordes dock på många håll av frälsebönderna – bland dem kunde en misstro mot lokala institutioner tydligt skönjas. En bidragande faktor till detta var att frälsebönderna i början av frihetstiden hade uteslutits ur riksdagsarbetet och därmed ur många centrala beslutsprocesser.¹³

För adeln var 1700-talet en politisk maktkamp mellan adeln och regenten samt mellan adeln och de andra ständerna. Frihetstiden erbjöd adeln stora möjligheter till samhällsligt inflytande. I 1723 års privilegier fick adeln nämligen generösa rättigheter till politisk verksamhet, ämbeten och ekonomisk verksamhet. Landshövdingarna var särskilt

flitiga när det gällde att främja det egna landskapets förhållanden i nytans och upplysningens anda. De utvecklade framför allt näringslivet och i synnerhet industrin och lantbruket som värdesattes högre under denna epok än tidigare. Adeln och andra ståndspersoner hade en stor betydelse som gynnare av lantbruket.

Även om begåvade och ambitiösa adelsmän kunde söka karriärmöjligheter i Stockholm och utomlands, så hade en stor del av de adliga män, kvinnor och barn som levde i 1700-talets Finland en fast förankring i det lokala ståndsmässiga livet på sina herrgårdar och boställen och i sina stadshus – och de träder inte fram tydligare i historien än folk i gemen. De förenades i sin identitet som det ärbara och dygdiga ståndet i kronans och fäderneslandets tjänst, vars världsbild breddades genom läsning, resande och studier. Även om adeln som stånd höll hårt i sina privilegier och motsatte sig nyadling förstod allt fler adliga att de levde i en föränderlig värld där den ordning som byggde på härkomst och ståndstillhörighet började ifrågasättas.

Det var sällan som adelsmän från Finland nådde toppen inom det svenska rikets politik eller näringsliv, men några av dem vann insteg i regentens närmaste krets och därmed i maktutövningens centrum. En typisk adelsman i 1700-talets Finland var dock i första hand en officer, underofficer eller militär ämbetsman som tjänade den svenska kronan med svärd och plogbill – det var inte många av dem som förtjänade sitt uppehälle med gåspennan i hand.